SZÉKELY GÁBOR

A kecskeméti református templom és az erdélyi késő reneszánsz építészet kapcsolatai

Az alföldi települések építészettörténetében különleges helyet foglal el a kecskeméti reformátusok több mint 325 éves temploma.[1] A templom helytörténeti jelentőségén túl azért is figyelmet érdemel, mert ez az egyetlen eset, amikor a Hódoltságban új, kőből készült keresztény templom építését engedélyezték az oszmán hatóságok. A szinte párhuzamos török és magyar befolyás, a különböző hivatali eljárások miatt gazdag forrásanyagunk van a templomépítésről. Ugyanakkor keveset tudunk tervezőinek és építőinek képzettségéről, stílusbeli tájékozottságáról. A művészettörténeti szakirodalom eddig keveset foglalkozott a Hódoltság közepén szigetszerűen elhelyezkedő, egyedülálló emlékkel, így stíluskapcsolatai sincsenek tisztázva. A többszöri átépítések ellenére egyes részei máig őrzik eredeti állapotukat, ami lehetővé teszi a kortárs épületekkel való összevetést. Így a templom kapcsolatba hozható az erdélyi késő reneszánsz építészet emlékeivel, elsősorban ottani templomok átalakítási és bővítési munkálataival.

Kecskemét a XVI. századra a Duna-Tisza köze gazdasági és kulturális központja lett, a hódoltsági mezővárosok sajátos fejlődésének köszönhetően. Szultáni hászbirtokként a török hatóságoktól és távoli földesuraitól is viszonylag független, erős önkormányzattal bírt.[2] A környező bérelt pusztákon folytatott rideg állattartás biztosította a város megélhetését, és az egyháztámogatás anyagi alapját is.

Az 1540-es években jelentek meg itt a reformáció eszméi. A protestánsok 1564-ig a katolikusokkal együtt használták a középkori kőtemplomot, majd mellette építettek egyet fából, mely 1678-ban leégett.[3] Az új, ma is álló kőtemplom nem kevés diplomáciai erőfeszítés révén épült föl, mivel a Habsburg-hű katolikus földesúrtól, Koháry Istvántól (1649–1731), a bujdosó protestáns földesúrtól, Wesselényi Páltól, és legfőképpen IV. Mohamed szultántól is kellett engedélyt kérniük.[4]

A templom munkálatairól 1680. február 12-én kötöttek szerződést három debreceni kőművessel. András, László és Máté mesterek kötelezték magukat, hogy három mesterlegénnyel 50 sing (könyök) hosszú, 22 sing széles és 12 sing magas kőfalú templomot építenek, illendő vakolással, meszeléssel és kőlábbal együtt. Velük

1. kép

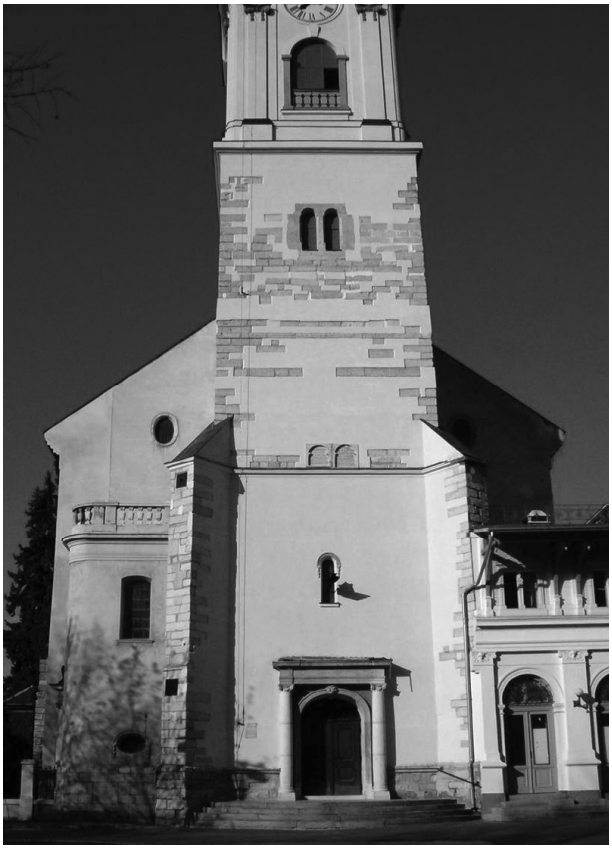

2. kép

dolgozott még Ács András, Üveges Imre és Mészkeverő Mátyás is.[5] A munkát több gyülekezet adománya és végrendeleti hagyatékok is segítették.[6] Az alap 1680-ban, a tetőzet 1683-ban készült el, 1684. december 1-jén pedig fel is avatták az épületet. (1. kép) Belső kialakítása a következő évtizedekben is folytatódott, a felszabadító háborúk és az 1691-es pestisjárvány ellenére. 1700-ban készült el a kőfal Hölbling János budai mester vezetésével,[7] 1701-ben a szószék. A templom festett kazettás famennyezetet kapott, ebből csak egy tábla maradt fenn a templom falára helyezve, mely közli az építkezés idejét és körülményeit.[8] 1790-ben 3 öllel megemelték a falakat és a tornyot. 1791-ben készítette Himmer József budai asztalos a mai barokk, aranyozott szószéket. A kéthajós, ión oszlopokkal felosztott belső teret három oldalról kétemeletes, klasszicista karzatokkal vették körül.[9]

Az eredeti késő reneszánsz épület megjelenéséről a templomhajót, valamint az ötszintes, órapárkányos keleti tornyot körülvevő gótizáló támpillérsor és a torony alsó része tanúskodik. A torony és a hozzá csatlakozó támpillérek vakolata alól előtűnnek a nagyméretű kváderkövek. A bejárat fölé beépítettek két szegmensíves kőkeretbe helyezve egy latin nyelvű emléktáblát, 1683-as évszámmal. Fölötte három oldalról keskeny, félköríves, profilozott ikerablakok, fölöttük a későbbi barokk ablakok, a toronyóra és a sisak látható.[10] (2. kép)

Hasonló késő reneszánsz kőkeretes ikerablakok figyelhetők meg a nagyenyedi református templomvár tornyán is. Az erdélyi káptalan egykori birtokközpontján a XV. században, valószínűleg a korábbi templom helyén épült a ma álló háromhajós csarnoktemplom, lényegesen alacsonyabb, három boltszakaszos szentéllyel.[11] Eköré épült szász mintára az egyre gyakoribb török betörések miatt a szabálytalan ötszög alaprajzú, nyolc lőréses toronnyal megerősített, többször átépített fal. A védelmi jelleget hangsúlyozza a templom nyugati homlokzatához tapadó, hasáb alakú, vaskos torony is lőrésszerű ablakaival. Mivel a templomvár folyamatosan épült ki a XV–XVIII. század során, valószínű, hogy a fejedelemség kori átalakítások a várfallal együtt a tornyot is érintették, így ablakai is ekkor készülhettek. (3. kép) A torony mind a négy oldalán, közvetlenül a toronysisak alatt három-három félköríves ablak fut körbe, alattuk pedig a kecskeméti templomhoz hasonlóan három oldalon jelennek meg félköríves, profilált ikerablakok, a nyugati oldal alsó részén egy kisebb méretű ablakpár is készült. A tetőzet felőli oldalon két kisebb, négyszögletes keretezésű reneszánsz ablak látható (egyikük befalazva), melyek az ikerablakokkal egyidősek lehetnek. A város jelentősége az 1658-as török-tatár támadások és Gyulafehérvár pusztulása után nőtt meg, amikor Alsó-Fehér vármegye székhelye lett, majd 1662-ben a Bethlen Kollégium is ide költözött.[12] Ekkor készült a templomban a szószékkel szemközt a diákság karzata, később pedig kétoldalt a gótikus ablakok között négy-négy barokk támpillér épült. (4. kép)

3. kép

4. kép

A kecskeméti templomhoz korban közelebb áll a többször újjáépített fogarasi református templom. Az első templomot még Bethlen Gábor alatt (1613–1629) kezdték építeni a sienai Giovanni Landi fejedelmi építőmester tervei szerint.[13] I. Rákóczi György (1630–1648) megválasztásakor viszont távoznia kellett Erdélyből, és az új fejedelem egy másik, a vártól távolabb eső helyet

jelölt ki az építkezéshez. 1658-ban ez a templom leégett. Végül 1665-ben I. Apafi Mihály fejedelem (1661–1690) és felesége, Bornemissza Anna (1630 k. – 1688) támogatásával egy harmadik telken építették újjá, de 1704-ben ismét elpusztult. A kuruc támadás után a császári katonák szétlőtték a várból, mert állítólag be lehetett látni az erődítménybe a toronyból. Emlékét a mai templomba átmentett XVII. század végi, gazdagon díszített kő ajtókeret és faragott szószék őrzi.[14] Az új, ma is álló templomot ezért csak a városközponttól távolabb, alacsonyabb toronnyal építtethette föl 1715-től gróf Teleki József, majd halála (1735) után özvegye, Árva Bethlen Kata (1700–1759) fejeztette be az épületet 1740-ben. Az egykori piactéren álló, a labancok által lerombolt középkori ferences templom néhány kőfaragványát is beépítették a református templomba.

A torony felső és alsó, valamint a hajó csúcsíves ablakai, illetve a torony két falsarkához és a sokszögű szentélyzáródáshoz hasonló hátsó részhez csatlakozó támpillérek a gótikát idézik. A belső térben pedig a mennyezet gótizáló élkeresztboltozatai emlékeztetnek a középkori stílusra. A késő reneszánszra utal vissza a torony bejárat felőli oldalán, középen elhelyezett félköríves ikerablak, ami rokonságot mutat a kecskeméti templommal, akárcsak a toronyalját megtámasztó gótizáló támpillérek. (5. kép)

5. kép

A kecskeméti és a fogarasi templom középkorias részei a magyarországi késő reneszánsz építészetben jelenlévő gótizálás kései példái lehetnek, közvetlen kapcsolat azonban nem mutatható ki a korábbi emlékekkel. Az északi manierizmus gótizáló formavilága a sopronkeresztúri Nádasdy-várkastély 1631 előtti kápolnáján, vagy Árva várának korábban, 1610–1611-ben épült kápolnáján is megfigyelhető.[15] Közel egy időben, 1609–1611 között Batthyány Ferenc a németújvári vár eredetileg is gótikus kápolnáját alakíttatta át gótizáló formákkal Thomas Weyss építőmesterrel.[16] Erdélyben a csíkszeredai Mikóvár kápolnájának csúcsíves ablakai képviselik ezt a stílust. 1623 után hídvégi Mikó Ferenc (1585?– 1635) székkapitány építtette a négyszögletes alaprajzú, négy sarokbástyás késő reneszánsz várkastélyt, melyet az 1661-es török pusztítás után 1714–1716-ban Stephan Steinville gróf, császári generális építtetett újjá. Ekkor alakították ki a déli bástyában lévő kápolnát. Ablakainak gótikus formája későbbi átalakítás eredménye, de elképzelhető, hogy korábbi előzményeket követett.

Ennek a gótizáló manierizmusnak néhány ritka párhuzama megtalálható a korabeli ötvösségben, éppen a kecskeméti emlékanyagban. Cseh György nevéhez lehet kötni az első fennmaradt ötvösműveket az 1630-as évekből, köztük három kehely formájú úrasztali poharat, melyek egy-egy gótikus monstrancia toronyszerű elemeit olvasztják magukba.[17] Sem a stílus mintaképe, sem a hozzá kötődő megrendelői igény nem ismert. Lehet, hogy ekkor a református ízlés, ezzel együtt a kecskeméti ötvös céh stílusa még nem kristályosodott ki. Erre utal, hogy Cseh György életművét stílispluralizmus jellemzi, a gótizáló poharakon kívül többi műve reneszánsz jellegű, a „kecskeméties" stílusba illeszkedik.[18] A hódoltsági ötvösök által készített legjellemzőbb tárgytípus az erdélyi udvari pohár típusából származtatott talpas pohár.[19] Mivel Debrecen szorosan kötődött a fejedelemséghez, az erdélyi művészet befolyását közvetítette a hódoltsági mezővárosok felé, ahol még a XVIII. században is éltek e hagyományok.

Ezzel párhuzamba vonva az építészeti kapcsolatokat, feltehető, hogy a kecskeméti református templomot építő debreceni mesterek is az erdélyi késő reneszánsz formavilágából merítettek. Ebben mintát adhatott a debreceni Szent András templom is. A város 1564-ben leégett gótikus stílusú, cinteremmel körülvett középkori plébániatemploma 1626–1628 között épült újjá Bethlen Gábor segítségével.[20] Rákóczi György ekkor készíttetett egy keletre nyíló reneszánsz ajtót, majd 1642-ben megépült a szintén általa, már fejedelemként adományozott nagyharang számára a templom kerítésébe foglalt Veres torony. Bár 1802-ben ismét leégett, a fennmaradt ábrázolások képet adnak a templom megjelenéséről. Kitűnik ezekből, hogy a reneszánsz átépítések után is megőrizte gótikus jellegét. A hajóhoz nyugatról csatlakozó Cserép torony nyolcszög alaprajzú, lőrésszerű, csúcsíves ablakokkal és egy ikerablakkal,

holddal kombinált órával, körüljárós erkéllyel és tört ívű toronysisakkal ellátott építmény volt, csúcsán aranyozott gombbal. A vele közel egy magasságú, téglából rakott Veres torony is zömök építmény volt, négy fiatornyos, tört ívű sisaktoronnyal, oldalain a nagyenyedi toronyhoz hasonlóan három-három félköríves ablak és ikerablakok, fölöttük kör alakú ablakok futottak körbe. A tornyot négy támpillér övezte, kettő a kerítőfalhoz csatlakozott, egy kifelé, egy pedig a templomudvar felé nézett. Mindez arra enged következtetni, hogy ez a torony lehetett a kecskeméti református templom közvetlen előképe.

A kecskeméti reformátusok számára a gótizáló formák a késő reneszánsz korízlésnek megfelelő, Erdélyben és vonzáskörzetében továbbélő stílust képviselték. Emellett a barokk stílusban újjáépülő, de középkori elemeit őrző helyi katolikus templom követését, egyúttal az azzal való versengést is jelenthették. A magas toronnyal épült, támpillérekkel övezett épület a templom e vidéken megszokott képét idézte, ezért is ragaszkodhattak a középkori hagyományokat őrző formákhoz.

Képjegyzék

1. kép: A kecskeméti református templom
   északkelet felől
   1680-1683, átépítve: XVIII., XIX. század
   [fotó: V. Székely György]
2. kép: A kecskeméti református templom tornya
   kelet felől
   1680–1683
   [fotó: V. Székely György]
3. kép: A nagyenyedi református vártemplom
   északkelet felől
   XV–XVIII. század
   [fotó: Székely Gábor]
4. kép: A nagyenyedi református vártemplom
   délnyugat felől
   XV–XVIII. század
   [fotó: Székely Gábor]
5. kép: A fogarasi református templom
   1712–1740
   [fotó: Székely Gábor]

Jegyzetek

1 A türelmi rendelet előtti református templomokról ld. Bibó István: *Református templomok építészete a Duna mentén*. In: *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén.* Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30. – 2010. február 15. Szerk. Farbaky Péter, Kiss Réka. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum–Dunamelléki Református Egyházkerület, 2009. 108–114.

2 Szakály Ferenc: *A hódolt megye története*. In: *Pest Megye Monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk. Zsoldos Attila, Torma István. Budapest, Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2001. 329–543; Kocsis Gyula: *Kecskemét története a török hódoltság idején*. In: *Kecskemét története 1849-ig*. Szerk. Bárth János. Kecskemét, Kecskemét Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2002. 173–227. – korábbi irodalommal. Újabb áttekintést ad: Szacsvay Éva: *Mezővárosi református kultúra*. In: Kálvin öröksége 2009. 88–94.

3 A templomépítés történetét újabban ismerteti, a korábbi irodalommal: Székely Gábor: *Egyház, mezőváros, művészet. A kecskeméti református egyházközség temploma és klenódiumai a 17–18. században.* In: *ARS PERENNIS. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája, Budapest, 2009. CentrArt Művészettörténeti Műhely Tanulmányok. Primus Gradus Tanulmányok.* Szerk. Tüskés Anna. H. n. [Budapest], CentrArt Egyesület, 2010. 87–92. A templom átengedése: Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (KREL) Szálas iratok, I/4. F 1564-1798. 1. doboz, 1. Fogarasi Zsuzsa: *Egyezséglevél a kecskeméti „öreg kőtemplom" használatáról a régi és az új hit követői között, 1564. április 5.* In: Kálvin öröksége 2009. 189–190. Kat. 2.4.1.; Tudósítás a tűzvészről: 1678. december 20. KREL Szálas iratok 13. Ad. E. I/16.

4 Szakály Ferenc: *Templom és hitélet a 17. századi váci egyházmegyében*. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére.* Szerk. Tusor Péter. Budapest, ELTE BTK, 1998. 223–231, 226–227; Holl Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században.* Sajtó alá rendezte Koltai András, Zvara Edina. Budapest, METEM, 2004. 9, 161–164. (METEM Könyvek 48.) A vonatkozó török iratok: KREL Szálas iratok 21., közli Hornyik János: *Kecskemét város története oklevéltárral I–IV.* Kecskemét, 1861. 131–137, 233–236, 249–263; Szakály, 2001. 534–536.

5 KREL Szálas iratok 17. 1/1953. E. I/5.; Iványosi-Szabó Tibor: *A bérek alakulása Kecskeméten a hódoltság utolsó évtizedeiben.* Bács-Kiskun megye múltjából, VII. (1985) 321–387, 379.

6 1682–1695 közötti gondnoki napló, KREL E. 8/1. Az 1683-as napló külön listát közöl az adományokról: KREL E. 8/2.; Szakály, 1998. 224.; Uő. 2001. 533; Székely Gábor: *Kecskeméti reformátusok végrendeletei a XVII-XVIII. századból.* Cumania, 24. (2009). 199–284.

7 B. Bobrovszky Ida: *A XVII. századi mezővárosok iparművészete (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 125.

8 Szilágyi Sándor: *Kecskeméti református anyakönyvi följegyzések.* Sárospataki Füzetek, II. (1858) I. sz. 65–78, 73-74; Bobrovszky, 1980. 125. 1. kép; Fogarasi Zsuzsa: *A kecskeméti református templom építésének körülményeit megörökítő tábla 1684-ből.* In: Kálvin öröksége 2009. 190–191. Kat. 2.4.2., 25. kép.

9 Bibó, 2009. 114. 8. lj.

10 N. n.: *A kecskeméti reformátusok tornyáról. Kecskeméti Protestáns Közlöny,* II. (1859) IV. sz. 184–192; Velladics Márta: *Református templom, Kecskemét*. In: *Magyarország műemlékjegyzéke. Bács-Kiskun megye*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. A jegyzéket összeállította Borossay Katalin. Budapest, KÖH, 2006. 72, 501. tétel.

11 P. Szathmáry Károly: *A nagyenyedi egyházkerítés*. Archaeologiai Közlemények, 7. (1868). 53; Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance. I.* Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1943. 271; Fabini, Hermann – Fabini, Alida: *Kirchenburgen in Siebenbürgen. Abbild und Selbstdarstellung siebenbürgisch-sächsischer Dorfgemeinschaften*. Leipzig, Koehler & Amelang, 1985. 51, 100, 104. Nr. 7.; Entz Géza: *Erdély építészete a 14-16. században*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996. 121–122. 196–198. kép; Kovács András: *Késő reneszánsz építészet 1541–1720*. Budapest–Kolozsvár, Teleki László Alapítvány – Polis, 2003. 65. 66. és 87. kép; Weisz Attila: *Nagyenyed, Vártemplom*. In: *Száz erdélyi műemlék*. Szerk. Kirizsán Imola, dr. Kovács András, dr. Szabó Bálint, Takács Enikő. Kolozsvár, Utilitas, 2007. 277–280. 072. tétel.

12 Verók Attila: *A nagyenyedi református kollégium könyvtára*. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. VIII.* Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest, Balassi Kiadó, 2008. 94. Johannes Graffius nagyszebeni városi lelkész beszámolója szerint Nagyenyed is áldozatául esett a török-tatár pusztításnak, de a vár átvészelte a támadást. Idézi: Fabini, 1985. 51.

13 Détsy Mihály: *I. Rákóczi György fundálói*. Építés-Építészettudomány, 3. (1972). 348–378, 354–355; Farbaky Péter: *Késő reneszánsz*. In: *Magyarország építészetének története*. Szerk. Sisa József, Dora Wiebenson. Budapest, Vince Kiadó, 1998. 88–107, 105–106; Kovács, 2003. 149–151. Itt szeretném megköszönni Kovács Zsoltnak, hogy felhívta figyelmemet erre az emlékre.

14 Sebestyén, Gheorghe: *O pagină din istoria arhitecturii României. Renaşterea*. Bucureşti, Editura Tehnica, 1987. 102–108; Kovács, 2003. 151.

15 Koppány Tibor: *Nádasdy Tamás udvara és az építészet*. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, Gondolat, 1987. 217–227, 224; Koppány Tibor: *Gótizáló tendenciák a magyarországi későreneszánsz építészetben*. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1990. 451–461, 457–458, 460; Farbaky, 1998. 94, 95. 4., 11. kép.

16 Koppány, 1990. 456; Farbaky, 1998. 94.

17 Bobrovszky, 1974. 100; uő. *Három gótizáló ötvösmű Kecskemétről*. Ars decorativa, 13. (1993). 159–166; uő. 1980. 125, 144, 149. 13–16. kép; Kiss Erika: *Ötvösművek a 16–17. századi Magyarországon*. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16-17. század).* Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria, 2008. március 28. – 2008. augusztus 24. Szerk. Mikó Árpád, Verő Mária. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2008. 99–113. (a továbbiakban Kiss, 2008b.) 103. 6. kép; Kiss Erika: *Ötvösség*. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. VIII.* Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest, Balassi Kiadó, 2008. 459–476, 471–473; Kiss, 2008b. és Mikó Árpád: *A reneszánsz Magyarországon.* Budapest, Corvina, 2009. 135–146, 166–171.

18 Kiss Etele: *Úrasztali pohár*. In: Kálvin öröksége 2009. 145. Kat. 1.1.4; Fogarasy Zsuzsa: *Úrasztali pohár Tószegről*. In: Kálvin öröksége 2009. 197–198. Kat. 2.4.11.

19 Bobrovszky, 1980. 95; Kiss, 2008b. 108–109; Kiss Erika: *Talpas poharak*. In: Mátyás király öröksége 2008. I. 311–325.

20 Bobrovszky, 1980. 50. 40–42. kép; Rácz István: *Protestáns patronátus. Debrecen város kegyurasága*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997. 45–47, 62–63; Csorba Dávid: *Debreceni ünnepszentelés a XVII. században*. In: *GHESAURUS. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Csörsz Rumen István. Budapest, rec. iti, 2010. 287–296.
http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/ghesaurus-1/Csorba-Ghesaurus.pdf (2011. október 6. 22:25)

The Calvinist church in Kecskemét and its connections with Transylvanian Late Renaissance Art

Kecskemét was one of the most important and wealthy market-towns in the Great Hungarian Plain in the early modern era. At that time about half of the town became Protestant, and in the second half of the 16th century protestant churchgoers began to use a wooden church near the Catholic one, but it burned down in 1678. With the permission of the sultan and the Hungarian landlords, the Calvinists built a new stone church in 1680-1683, a unique example in Ottoman Hungary.

The church was built in late Renaissance style, but later was transformed into Baroque style, and the interior was reconstructed in Classicist style. However, the lower part of the tower was preserved in its original state and shows connections with late Renaissance Transylvanian architecture. The geminate windows indicate familiarity with the windows of the fortified Calvinist church of Nagyenyed (formerly Strassburg, now Aiud, Romania) and also the Calvinist church of Fogaras (formerly Fogarasch, now Făgăraş, Romania). The buttresses of the church in Fogaras also share similarities with the church in Kecskemét, and are examples of the Gothicising Mannerism in late Renaissance art in the 17th century. This tendency has some rare parallels in the goldsmith's art of Kecskemét, in the chalices of György Cseh. The goldsmith's craft was influenced by the Transylvanian art transmitted by the masters in Debrecen, the economic, religious and cultural centre of eastern Hungary. The Calvinist church in Kecskemét was built by master masons from Debrecen, who likely brought with them the influence of late Renaissance Transylvanian architecture.